

Toespraak Herman Tjeenk Willink 2000

Nationale Herdenking
15 augustus 1945

Algemeen

Om hier vandaag, 15 augustus 2000, te mogen spreken is zowel een eervolle als een moeilijke opdracht.

In tegenstelling tot de spreker van de afgelopen jaren bezit ik geen Indisch verleden. Alhoewel... mijn grootvader was leraar aan de HBS in Batavia, mijn vader werd in Meester Cornelis geboren – we spreken over het begin van de (inmiddels vorige) eeuw- en thuis hangt de zonsopgang boven de Preanger, als schilderij niet eens zo heel geslaagd, maar het heeft me altijd geïntrigeerd. Een herkenning van het land, de kleuren, de geuren, de verhalen waaraan velen nog vaak met verlangen terugdenken.

De opdracht is een eervolle want ik ben me de afgelopen jaren nauw verbonden gaan voelen met de herdenking van het echte einde van de Tweede Wereldoorlog ook voor het Koninkrijk der Nederlanden. Dat raakt niet alleen één bevolkingsgroep, de Nederlanders met een Indisch verleden daar of hier geboren, maar allen. Daarom de nationale driekleur.

Ik heb bewondering gekregen voor uw organisatie en al die vrijwilligers die aan deze herdenking hun bijdragen leveren.

Het is een moeilijke opdracht omdat ik niet in algemeenheden wil vervallen die geen recht doen aan de verschillende ervaringen van individuen of groepen. Het gaat immers niet alleen om de ellende van de geïnterneerden in de kampen maar ook van de vogelvrijen daarbuiten, niet alleen om de verschrikkingen tijdens de Japanse bezetting, maar ook daarna, niet alleen om de gebeurtenissen in Nederlands-Indië en Indonesië maar ook in Nederland na de oorlog.

Het gaat om de wijze waarop wij omgaan met ons gemeenschappelijke verleden.

Herinneren

“Kom vanavond met verhalen hoe de oorlog is verdwenen en herhaal ze honderd malen: alle malen zal ik wenen.” Het zijn de bekende slotregels van het gedicht Vrede van Leo Vroman, zelf Japans krijgsgevangene, uit 1957.

Zo was het in Nederland niet. Toen niet en in 1946 niet toen de eerste Nederlanders uit Indië aankwamen. We wilden de oorlog zo gauw mogelijk vergeten. De zorgen van elke dag eisten de aandacht op. De gezamenlijke wederopbouw, materieel én moreel, stond voorop, niet het individuele welbevinden. Het was zoals Geert Mak schrijft: “Er werd weinig verteld, er werd al helemaal niet geluisterd en de meeste tranen werden in eenzaamheid vergoten”. De oorlog in Indië kwam in het Nederlandse bewustzijn nauwelijks voor.

In februari 1946 worden de opvarenden van de onderzeeboot HM 024 door Koningin Wilhelmina in Rotterdam begroet. De bemanning keert na zes jaar oorlog terug. Aan boord ook voormalig krijgsgevangenen uit Birma. Na enkele dagen verlof keert de kwartiermeester aan boord terug, gedesillusioneerd. Aan zijn commandant vertelt hij waarom: "Het zijn allemaal leiders van het verzet hier; je kunt je eigen verhaal niet kwijt."

De verhalen kwamen pas veel later toen de behoefte toenam, de Indische organisaties zich lieten horen en de bereidheid tot luisteren groeide. Toen kwam ook de Stichting Herdenking 15 Augustus 1945 (1980) tot stand. Juist ook deze jaarlijkse herdenking heeft voor het bewustzijn van de Nederlandse bevolking een belangrijke betekenis.

Voor velen, tot wie ik mij ook reken, is de werkelijkheid van de oorlog in Azië door de persoonlijke getuigenissen, de brieven, de dagboeken, de documentaires meer tastbaar geworden. De vernederingen, de honger, de ziekten, de armoede maar ook de solidariteit, de creativiteit, de (soms zwartgallige) humor. Daardoor is ook het besef gegroeid dat velen buiten hun schuld voor het leven getekend zijn. Voor hen is het leed niet geleden, de koud niet af, de bladzij niet om geslagen. Dat mogen we nooit bagatelliseren. Zij en de organisaties die hen vertegenwoordigen verdienen blijvend onze steun. Maar ook is de eerbied toegenomen voor wat Herman Musaph ooit 'het wonder der herrijzenis' heeft genoemd: de energie, de moed en de veerkracht van mensen die kampen en bezetting hebben overleefd, hun leven opnieuw inhoud en vorm wisten te geven en daarmee het ondraaglijke draaglijk maakten. Ook dat verdient erkenning en kan anderen tot steun zijn.

Maar voor allen geldt zoals Van Logchem (in Een stilte die spreekt) het heeft verwoord: "op onverwachte momenten kan de afstand tot toen ineens nul worden." Bij het zien van een voorwerp of foto, bij het aanhoren van een verhaal, bij de confrontatie met een gebeurtenis.

Herdenken

Herdenkingen zijn momenten om gezamenlijk de doden te eren. Op 4 mei eren wij allen - burgers en militairen - die in het Koninkrijk der Nederlanden of waar ook ter wereld sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zijn omgekomen tijdens oorlogssituaties of vredesmissies. Vandaag zijn onze gedachten bij al die Nederlandse onderdanen, ook de romoesja's die de oorlog in Azië niet hebben overleefd; de bekenden en de naamlozen.

Herdenkingen zijn ook momenten van steun bij elkaar in de verwerking van gemeenschappelijke ervaringen. "Herinneringen zijn ervaringen die niet willen wijken."

Die herinneringen worden sterker als we ouder worden en van dierbaren afscheid moeten nemen of als we, zoals vandaag, ons echt zorgen maken over de situatie in het land dat voor velen toch ook het land van herkomst blijft.

Anders dan herinneren is her-denken – het woord zegt het al – ook opnieuw de vaak complexe feiten ordenen; de werkelijkheid van toen opnieuw onder ogen zien “zonder vergoelijking, zonder eenzijdigheden”. Ook dat kan helpen de eigen ervaringen in breder verband te zien, zich rekenschap te geven van de betekenis van het verleden en die betekenis aan een nieuwe generatie door te geven.

Dat her-denken valt ons zwaar omdat het niet alleen gaat om de verhouding met Japan maar ook om de verhouding met ons gemeenschappelijk Indisch verleden en om de verhoudingen in Nederland zelf. Soms lijkt het erop of voor dat her-denken pas de laatste jaren ruimte ontstaat, binnen en buiten Nederland. Niet langer zwijgen, de bereidheid ook naar die verhalen te luisteren, de wil om oude vooroordelen te overwinnen. Ook daarin lag en ligt een belang rijke rol voor de Stichting 15 Augustus 1945 en vele andere Indische organisaties.

Over die drie verhoudingen – de verhouding met Japan, de verhouding met ons Indische verleden, de verhoudingen in Nederland zelf – wil ik proberen iets te zeggen. Wat betekenen die voor onze opstelling nú?

De verhouding met Japan

Velen die de Japanse bezetting hebben meegemaakt hebben de voorbereiding van de herdenking 400 jaar Nederland-Japan en vooral de komst van de Japanse keizer als een loden last ervaren. Achteraf moeten we constateren dat er juist daardoor in Nederland maar vooral ook in Japan aandacht is geweest ook voor de zwarte bladzijden in de 400-jarige relatie; niet alleen op regeringsniveau, maar, belangrijker, via televisie, radio, boeken, artikelen en de NIOD-tentoonstelling, ook bij de bevolking; niet alleen bij de oudere generatie maar juist, belangrijker, ook bij de jongeren.

De betekenis van de toespraak van de Prins van Oranje in Nagasaki in april van dit jaar lag niet alleen in wat hij zei maar dat hij het zei en dat hij het daar zei in aanwezigheid van de Japanse kroonprins en vele autoriteiten.

Wat een verschil met een plompverloren aankondiging van het bezoek van de Japanse keizer in 1971, zonder consideratie met de gevoelens en de gevoeligheden van al diegenen die onder de Japanse bezetting hadden geleden. Dat verschil is ook een verdienste van uw organisaties. Zij hebben mensen stem gegeven.

Het moet op basis van deze ervaringen mogelijk zijn de relatie met het Japan van nu vorm te geven; niet alleen economisch, juist ook cultureel; niet alleen bij de hoogtepunten maar ook op moeilijke momenten.

De relatie met Japan bestaat en de vraag is: zijn we – ook individueel – bereid en in staat aan die relatie zelf bij te dragen of laten we dat aan anderen over? Wij mogen Japan niet in zijn eigen geschiedverhaal isoleren. Wij mogen de naoorlogse generatie niet in het verleden van hun ouders opsluiten.

De verhouding met ons Indische verleden

55 jaar geleden kwam er met de capitulatie van Japan het echte einde aan de Tweede Wereldoorlog. Daarom is en blijft 15 augustus 1945 een belangrijke datum, een datum voor iedereen om de vlag uit te steken. Maar die datum is niet meer los te zien van andere data die ons herinneren aan ingrijpende gebeurtenissen 55 tot 40 jaar geleden waardoor de capitulatie van Japan in Indië vaak geen bevrijding was; het uitroepen van de republiek Indonesië, de positionele acties, de soevereiniteitsoverdracht, de opheffing van het KNIL, de overdracht van Nieuw-Guinea, de komst van velen vanuit Indonesië naar Nederland. Het kost ons moeite de relatie met die gebeurtenissen openlijk te leggen. We zijn bang de broze nationale consensus over ons koloniale verleden en de dekolonisatie te doorbreken, emoties op te roepen, gevoelens te kwetsen. Maar daarmee doen wij ook onrecht aan de mensen wier leven juist door die gebeurtenissen ingrijpend veranderde. Je kunt nu eenmaal niet tegelijkertijd gebeurtenissen verdringen en aan mensen die daarvan het slachtoffer werden, recht doen.

Daaraan valt denk ik ook toe te schrijven dat de financiële regelingen die door de Nederlandse overheid ten behoeve van oorlogsslachtoffers werden ingesteld aanvankelijk niet of nauwelijks voor bewoners van Nederlands-Indië golden; dat geen salaris werd ontvangen voor de jaren die men geïnterneerd had gezeten; dat oorspronkelijk de Bersiap-periode niet in de uitkeringsgrond van de Wet uitkering burger- oorlogsslachtoffers was inbegrepen en dat pas in 1986 (bijna twee generaties na het einde van de oorlog) de Wet buitengewoon pensioen Indisch verzet tot stand kwam.

De gebeurtenissen in Indonesië direct na de oorlog staan niet los van de vooroorlogse verhoudingen in Azië en de betekenis van Indië voor Nederland. Nog altijd is hier de belangstelling voor het Nederlandse koloniale verleden in de brede context van de 19e en 20e eeuw gering. Al ontbreekt het niet aan bronnen, het historisch beeld blijft incompleet en vaak eenzijdig. Het is daarom van groot belang dat 'Indië in Nederland, Nederland in Indië' nu een examenonderwerp op de middelbare scholen is.

Alle Nederlanders moeten weten wat er is gebeurd; wat er wel werd bereikt, wat niet lukte; wat toen (daar) vanzelfsprekend was en waarover we achteraf (hier) anders zijn gaan denken; waar kansen werden gegrepen en waar, juist in die laatste tien jaar voor en na de Japanse bezetting, de tekenen des tijds niet werden verstaan. De zwarte pagina's maar ook de vele witte.

Ligt in deze bewustwording mogelijk niet ook – natuurlijk niet alleen – een taak voor het Indische Huis? En dan niet alleen de betekenis van Nederland voor Indonesië maar vooral ook de invloed van Indië op Nederland, niet alleen economisch maar juist ook cultureel; en dan cultuur in die brede betekenis van: tradities, waarden, manier van leven. Wie droegen aan die cultuur bij? Waardoor werden zij geïnspireerd? Beseffen we bijvoorbeeld wel voldoende de invloed van Indië op de Nederlandse literatuur, ook nu nog?

De aantrekkingskracht van een Pasar Malam is niet alleen maar nostalgie. Het is ook vaak voor jongeren een feest der herkenning.

Die culturele traditie moet worden gekoesterd. Dat is de band die ons bindt. De velen met een Indische achtergrond zijn voor het behoud van die band essentieel. Zij werden immers door die cultuur gevormd.

De verhoudingen in Nederland

Wat geldt voor de verhouding met ons Indisch verleden geldt voor de verhoudingen in eigen land. In het streven naar wederopbouw was niet alleen de ruimte om te luisteren gering, maar ook nog in de jaren vijftig en zestig, het inzicht in de positie van Nederland in de wereld beperkt. Als koloniale mogendheid dachten we de wereld te kennen maar die wereld bleek veranderd te zijn. Dat vonden we moeilijk te accepteren. Bij 'Herstel en Vernieuwing' lag de nadruk op herstel. We dachten (en denken) het liefst in termen van continuïteit. Achteraf beschouwd hebben vooral de Indische Nederlanders daarvoor een prijs betaald. Zij kwamen, noodgedwongen, naar een land dat in 1945 in puin lag en twijfelde aan zijn economische mogelijkheid; een land waarin zij vaak vreemd waren of vreemden waren geworden, met andere gewoonten, andere eisen, andere eigenaardigheden; een land ook zonder militaire traditie dat moeilijk kan omgaan met oorlog en dus met oorlogsveteranen. In dat land was ieder vooral bezig weer iets op te bouwen. Besef van hetgeen de nieuw aangekomenen in Indonesië hadden doorstaan of onder moeilijke omstandigheden hadden moeten verrichten was er nauwelijks; aandacht voor de positie waarin zij hier kwamen te verkeren evenmin. Dit zijn geen verwijten. Achteraf is het makkelijk praten. Het zijn ervaringen die óók aandacht verdienen; verhalen die ook gehoord moeten worden. Daarom is het van belang dat volgend jaar de resultaten van het onderzoek terugkeer en opvang (SOTO-onderzoek) worden gepubliceerd.

Als achteraf tevreden wordt geconstateerd dat de integratie van de Nederlanders met een Indisch verleden in de Nederlandse samenleving dan toch maar mooi is gelukt dan is dat toch vooral aan hun eigen inzet toe te schrijven; hun loyaliteit aan Nederland ook. Zij hebben vaak het beste van zichzelf gegeven voor de opbouw van het Nederland van nu. Ondanks wederzijdse irritatie en onbegrip; ondanks wantrouwen en vooroordelen bij de gezeten bevolking. Vooroordeel en onbegrip, niet alleen ten aanzien van de volwassenen, ook vaak juist ten aanzien van hun kinderen.

Zoals een van de getuigen in Een stilt die spreekt zegt: 'Indische mensen moesten zich bewijzen en dubbel hard hun best doen. Er waren voor ons maar twee woorden: aanpassen en assimileren.'

Onvoldoende beseften we toen dat voor een succesvol samengaan erkenning van ieders eigen verleden en zelfrespect voorwaarden zijn. Is dat besef er nu wel?

Herijken

Wie het verleden her-denkt blijft niet langer achter met simpele oordelen; vóór of tegen, goed of kwaad, wij of zij; maar met een angstige vraag: zouden we het nu beter doen, hier en elders? Schatten we de positie van Nederland in een veranderende wereld nu beter in dan toen of zijn we toch vooral met onszelf bezig?

Zijn met de onafhankelijkheid van de meeste koloniën ook de (economische) verhoudingen veranderd in een wereld waarin 1/3 van de bevolking 2/3 van de energie en grondstoffen verbruikt? "Verwart het westen zijn koopkracht niet met geestkracht?" (Györy Konrád) En welke vrijheid geven we door in eigen land en aan wie? De vrijheid om zo veel mogelijk te consumeren of ook de vrijheid voor een ieder, niet alleen economische, ook cultureel, een inbreng te leveren; het recht van een ieder gehoord te worden en zich beschermd te weten?

In een tijd waarin de traditionele waarden en normen in een samenleving niet meer vanzelfsprekend zijn, vormt de democratische rechtsorde de enige vaste grond om het verleden te her-denken en de toekomst vorm te geven. Bij alle verschillen in achtergrond, in verloop en in gevolgen van de oorlogen in Europa en Azië is dat de gemeenschappelijke les die uit de Tweede Wereldoorlog te trekken valt. Daar ligt ook het belang van het gezamenlijk optrekken van het Nationale Comité 4 en 5 mei en de Stichting 15 Augustus 1945.

In een democratische rechtsstaat gaat het niet alleen om grondrechten maar ook om verantwoordelijkheden, collectief en individueel.

Collectief de verantwoordelijkheid om ervoor te zorgen dat herinneringen niet worden uitgewist, dat steeds opnieuw de feiten onder ogen worden gezien en dat verantwoording wordt afgelegd voor wat er fout ging of correctie behoeft en in de toekomst beter moet. Is dat ook niet de kracht gebleken van de Bondsrepubliek Duitsland na de oorlog? De collectieve verantwoordelijkheid in een democratische rechtsstaat vormt het verschil met totalitaire regimes, die altijd zullen proberen het individuele denken en bewustzijn onder controle te krijgen, herinneringen aan eigen wandaden te vernietigen, feiten in eigen richting bij te buigen, verantwoordelijkheden te ontlopen. Daarom hebben totalitaire regimes uiteindelijk ook geen toekomst. “Want wie het verleden ontkent, blokkeert de toekomst.” (Wendela Gronthoud tijdens de herdenking op 15 augustus 1995.)

Wie de toekomst bewust vorm wil geven zal daarom permanent de angst voelen dat er wordt vergeten. Maar ook de angst dat er te veel wordt onthouden waardoor een nieuwe start onmogelijk wordt. Met die spanning zal de een anders omgaan dan de ander. Daarom kan verzoening niet van bovenaf worden opgelegd.

Een democratische rechtsstaat gaat ook uit van een individuele verantwoordelijkheid, juist als het erop aankomt, als algemene beginselen van vrijheid en menselijke waardigheid in het geding zijn komt het op individuen aan. Van Randwijck heeft eens gezegd: “Het verzet was de triomf van de enkeling toen de gemeenschap faalde. In dat verzet ging het niet om de staat, niet om het vaderland maar om de normen van staat en vaderland die voor gisteren, heden en morgen gelden.”

Vrijheid en menselijke waardigheid zijn niet vanzelfsprekend, zomin als vooruitgang en vernieuwing. Wat vandaag normaal is kan morgen anders zijn. Weinigen die dat scherper hebben ervaren dan de Nederlanders met een Indisch verleden. Die ervaring moet worden overgedragen aan de huidige en komende generaties.

In zijn Van Randwijck-lezing op 27 juni van dit jaar zegt Schuyt: “Vrijheid zit in de eenheid van denken en doen: leven naar je eigen opvattingen; die opvattingen niet onder stoelen of banken steken en zo veel mogelijk in dagelijkse dingen omzetten.” “Vrijheid ligt niet in de stroom der gedachten maar enkel in het doen.

Laat varen het angstige aarzelen, stap in de storm van het gebeuren. “(Bonhoeffer, juli 1944)

“Ons zelfrespect ligt in het behoud van een eigen keuze, die niet wordt gedictieerd door anderen.” Dat geldt ook voor de wijzen waarop wij met het verleden omgaan en (dus) aan de toekomst invulling geven, individueel en collectief.

Het verleden levert geen eenduidig beeld op. Ervaringen verschillen; inzichten worden scherper. Met de tijd verandert ook het perspectief. We weten meer; we kijken anders. Steeds opnieuw moeten we onze positie bepalen ook tegenover het verleden. Dáárom blijven we her-denken.

De herdenking op 15 augustus is een herdenking van een deel van ons gemeenschappelijke verleden. Wij in Nederland hebben allemaal een Indisch verleden met de mooie kanten, met de duistere zijden, met de zaken die we nu anders zouden aanpakken en met de goede herinneringen aan het land, de mensen, de verhalen, de geuren, de kleuren en de zonsopgang boven de Preanger.